

## חננאל מאק

### ר' יהודה אלחריזי, ספר תחכמוני והלשון העברית

יצירתו העיקרית של יהודה אלחריזי היא ספר תחכמוני: קובץ בן חמישים מקאמות ברוח ובסגנון המושתתים על יצירתו של המחבר הערבי אל-חריזי. המקאמה הקלאסית – "מחברת", בלשון ימי הביניים – היא סיפור עלילה הכתוב בפרוזה מחורזת ובמרכזו בדרך כל שני גיבורים: חכם שגון ומשורר נודע ועמו נוכל נודד והרפתקן. המקאמה משובצת בייחוד במילים ובשברי פסוקים מהמקרא, אבל זרועה גם לשונות תפילה וביטויים מוכרים מספרות חז"ל. ספר תחכמוני מציג בפנינו דמויות מתחלפות, הווי חיים, מהתלות ומעשי נוכלות קלים, וכן חכמים, משוררים וסדרי קהילות, בייחוד בארצות המזרח, הכול בעברית עשירה ומחורזת. נושא מרכזי בספר תחכמוני הוא הלשון העברית, וכמה מחברות עוסקות בלשון התפילה, בשיבוצים, בעימודי לשון וכדומה. חשיבות מיוחדת נודעת למבוא לספר שבו מתאמץ אלחריזי להציג את העברית כגברת שירדה מנכסיה הפיסיים אך לא מנכסיה הרוחניים, וטוען שאפשר ליצור בה דברי שירה וספרות ברמה גבוהה ביותר. את הלשון הערבית רואה אלחריזי כשפחתה של העברית, שירשה שלא כדין את מעמד הבכורה של גבירתה עקב נסיבות היסטוריות שפקדו את דוברי שתי הלשונות. המשורר עצמו הוא כעין נביא, והמגע בינו ובין לשון עבר הזנוחה הוליד את ספר תחכמוני שנועד לרומם את העברית ולגלות מחדש את הערך הרב הטמון בה.

ר' יהודה בן שלמה אלחריזי היה משורר, מספר, מתרגם ומראשי המדברים והמחברים בלשון העברית בספרד בימי הביניים.<sup>1</sup> בצד יצירתו הספרותית

1 לא מעט נכתב על ר' יהודה אלחריזי, והמחקר בו וכיצירתו התקדם מאוד בדור האחרון. נביא כאן כמה מחקרים, רובם מעשרות השנים האחרונות, השופכים אור על חייו של אלחריזי ועל יצירתו – אחדים מהם בהשוואה ליצירות של מחברים אחרים:

העברית רבת העניין נודע אלחריזי בעמדתו הערכית-היסטורית, הרואה את הלשון העברית כגברת שירדה מנכסיה הפיסיים אך לא מנכסיה הרוחניים. את הלשון הערבית רואה אלחריזי כשפחתה של העברית, אשר ירשה שלא כדין את מעמד הבכורה של גבירתה עקב הנסיבות ההיסטוריות והמאורעות שפקדו את דוברי העברית והערבית. במאמר זה אציג את יצירתו הספרותית הנודעת של אלחריזי: ספר המקאמות תחכמוני,<sup>2</sup> ואביא קטעים נבחרים מתוכו במטרה להראות את עמדתו הערכית של אלחריזי באשר לאיכותה של הלשון העברית, את סגנון היצירה העברית שלו ואת אופיו של הספר. ארחיב בדברים שהביא אלחריזי בהקדמתו לתחכמוני על אודות העברית והערבית, על הצורך בתיקון העוול ההיסטורי שנעשה לעברית ועל תרומתו שלו לתיקון זה.

## א

תולדות חייו של יהודה אלחריזי אינן ידועות לפרטיהן, אבל אין ספק בדבר עובדות היסוד שלהן.<sup>3</sup> הוא נולד בספרד, כנראה בטולדו,<sup>4</sup> בשנת 1165,

שטרן, תשכ"ד; פגיס, 1978 (נדפס מחדש אצל פליישר, תשנ"ג, עמ' 81–108); Pagis, 1978, pp. 78–97 (תורגם לעברית ונדפס אצל פליישר, שם, עמ' 62–80); שירמן, תשל"ט; הנ"ל, תשל"ט, עמ' 369–374; דישון, תשנ"ה; סדן, תשנ"ו; בלאו, יהלום ופנטון, 2009; דישון, תש"ס; יהלום ובלאו, תשס"ג.

2 ספר תחכמוני נדפס עד כה בתשע מהדורות – המהדורה הראשונה נדפסה בקונסטנטינופול בשנת של"ח – 1578. שלוש האחרונות הן: קמינקא, תרנ"ט; טופורובסקי, תשי"ב, ולאחרונה ראה הספר אור במהדורה חדשה ומפוארת, בצירוף מבוא נרחב, שורת נספחים ומפתחות מפורטים: יהלום וקמטוצ'קה, תש"ע (על מהדורות אלה ראו להלן, ברשימת המקורות).

3 פרטים רבי ערך על תולדות חייו של אלחריזי נמצאים במאמרו של סדן, תשנ"ו, ולאחרונה: תחכמוני, מהדורת יהלום וקצומטה, מבוא, עמ' 11–16, ובהמשך, שם. הידיעות מבוססות על דבריו של אלחריזי בעצמו וכן על מקורות יהודיים ומוסלמיים בני הזמן המובאים ונידונים בהרחבה בידי סדן ובידי המהדירים. על המקורות העיקריים לידיעות אלה בספר תחכמוני גופו ראו מהדורת טופורובסקי, שער עשרים וששה, עמ' 235–239 ושער עשרים ושמונה, שם עמ' 245–249; במהדורת יהלום-קצומטה: מחברת עשרים ושבע, עמ' 345–350; מחברת שש עשרה, עמ' 261–266.

ואולי מעט לפנייה או לאחריה, וזכה לחינוך יהודי רבני בצד השכלה רחבה בלשון הערבית ובתרבותה – שילוב המשתקף היטב ביצירתו הספרותית. אלחריזי חי בספרד עד שנת 1190 בערך. אז יצא לפרובנס, שהה זמן מה בעיר מרסיי, ואולי גם בצפון צרפת, חזר לספרד, ומאוחר יותר יצא למסע במזרח. סיבת יציאתו למזרח אינה ברורה, וייתכן שהיה זה מסע דתי שעיקרו ביקור בארץ ישראל, ואולי אף ניסיון עלייה שלא צלח.<sup>5</sup> בפועל הגיע אלחריזי – כנראה אחרי שהייה ביוון<sup>6</sup> – אל חופי מצרים, משם יצא לארץ ישראל וממנה המשיך לסוריה, לארץ אשור ולבבל. לפי דבריו בספר תחכמוני, הוא ביקר בירושלים בשנת אלף מאה וארבעים לחורבן הבית (1218 לספה"נ),<sup>7</sup> ולפי המשך דבריו שם נראה שאת שנותיו האחרונות עשה בסוריה, בעיקר בדמשק ובחלב.<sup>8</sup> יהודה אלחריזי נפטר בעיר חלב בשנת 1225 ושם הובא לקבורה.<sup>9</sup> יצירתו הנודעת ביותר היא קובץ המקאמות "תחכמוני", שאותו חיבר בשנותיו המאוחרות ואשר בו משתקפים יפה גם נודריו במזרח וגם המציאות החברתית ששררה בקרב יהודי הארצות האלה.

- 4 לשאלות מקום הולדתו המדויק של אלחריזי: טולדו, ברצלונה או גרנדה – ראו סדן, תשנ"ו, עמ' 25, ובייחוד שם, הערה 21.
- 5 בצד עצם הביקור בארץ ישראל ובייחוד בירושלים יעידו על כך דבריו במחברת ירושלים (מחברת ט"ז במהדורת יהלום-קצומטה, שער עשרים ושמונה במהדורת טופרובסקי): "ושמתי מגמתי אל הר ה'... וכאשר באתי גבולותיה... אמרתי מה טובו אהליך... אמותה הפעם אחרי ראותי את פניך". ובהמשך: "נפש לציון מספרד גלתה / ממעמקים עד שחקים עלתה... צור החליץ גופה בציון אחרי אבדה ונס ליחה ועינה כהתה... / עד כי בציון עיר ה' חיתה...". עם זאת אין הוא מציין בפירוש השתקעות קבע בארץ ישראל כמטרת נסיעתו.
- 6 המקום שבו נכתבו מקצת השירים מכונה בספר תחכמוני "ארץ תִּבְבֵּץ". תבץ הוא כינוי מקובל לעיר תבאי (Thebes) שביוון, וייתכן שהכינוי רומז לשהותו של המחבר בארץ זו. כינוי המקום בשם מן המקרא אופייני לספרות המקאמות העברית, וכאלה הם רוב כינויי המקומות הנזכרים בספר תחכמוני.
- 7 תאריך החורבן העולה מהספרות הרבנית בימי הביניים (וגם בימינו) הוא שנת 68 לסה"נ.
- 8 המקורות העיקריים בספר תחכמוני לידיעות אלה צוינו לעיל, הערה 3.
- 9 לשאלות מקום פטירתו וקבורתו של אלחריזי ושנת פטירתו המדויקת ראו סדן, תשנ"ו, עמ' 28–32, 38.

עולים בו גם שמות של ערים, כפרים ואתרים אחרים, בארץ ישראל ובארצות השכנות.

אף כי אלחריזי לא נודע כאיש הלכה וכתלמיד חכם, היה האיש בקי בתנ"ך, הכיר את ספרות התלמוד והתמחה בלשון העברית ובדקדוקה. הוא עסק בפילוסופיה של ימי הביניים, ואף תרגם לעברית את ספר מורה נבוכים לרמב"ם.<sup>10</sup> בצד אלה היה אלחריזי בן־בית בלשון הערבית ובספרותה, והרבה לעסוק בשאלות היחס ההדדי שבין שתי השפות והתרבויות. הוא ערך, עיבד ותרגם לעברית את קובץ חמישים המקאמות של המשורר הערבי הגדול אל־חריזי,<sup>11</sup> ופרסם אותו בשם העברי "מחברות איתאל". אלחריזי לא הסתפק בכך, והחליט להוכיח כי על אף מגבלותיה של העברית בת זמנו ניתן ליצור בה יצירות ספרות שאינן נופלות מאלה הקיימות בשפה הערבית החיה והעשירה. הוא ניגש אפוא אל המלאכה, והוציא מתחת ידו את אחת החשובות שביצירות המקאמה העברית בימי הביניים, אם לא החשובה שבהן: ספר תחכמוני.

בספר תחכמוני כלולים חמישים "שערים" או "מחברות", והוא בנוי על פי המתכונת הקלאסית של חיבורים מסוג זה ובסגנון המזכיר לא מעט את חיבורו הערבי של אל־חריזי.<sup>12</sup> כל שער הוא מעין סיפור עלילה עצמאי שבו מופיעים גיבור עיקרי, המכונה כאן "הימן האזרחי", וגיבור המשנה, "חבר הקיני". נוסף עליהם נמצא בסיפורים אנשים, נשים וטף, יהודים ושאינם יהודים, והללו מעורבים בדרך כלל בעלילות כמשתתפים פעילים או סבילים או בתור צופים. הסיפורים מלאים הומור, אירוניה ושמחת חיים, ולא מעטים מהם גולשים אל מעבר לגבולות המוסר המקובל, אבל אינם

10 תרגום זה התפרסם זמן לא רב אחרי תרגומו של ר' שמואל אבן תיבון אבל לא זכה לתהילה כקודמו. תרגום אלחריזי קל יותר לקריאה ולהבנה אבל הוא פחות מדויק מזה של אבן תיבון.

11 הסופר והלשונאי הערבי אבו מוחמד אל־קאסם אל־חריזי נולד בשנת 1052 בבצרה שבעיראק ומת בשנת 1122.

12 אל־חריזי אינו אבי הסוגה הזאת, אבל ללא ספק הוא אחד החשובים ביותר בין היוצרים בו. אבו אל־פאתח אחמד אבן־חויסיין אל־המדאני מהעיר האממן בפרס, שחי במאה העשירית, נחשב לאבי סוגת המקאמה.

כרוכים בפריצת גדר לבלי חוק. בסיפורים האלה משולבים גם נאומים ושירים קלים, ורבים מהם מבוססים על סיפורי עם ועל חמרים ספרותיים המוכרים מחיבורים דומים מהספרות הלא־יהודית בתהזמן.<sup>13</sup> גם עיצוב דמויותיהם של הגיבורים המרכזיים, תעלוליהם ומהתלותיהם מתאימים לרוח האוניברסלית המאפיינת את הספר. אופיו היהודי של תחכמוני בא לביטוי בריבוי סיפורים המעוגנים בתרבות היהודית, כגון מעשים בחזן ובבית־כנסת, רישומם של השבת וחגי ישראל, סדרם ותכונותיהם של חודשי השנה על פי הלוח העברי, הזיקה למקומות הקדושים, וירושלים בראשם, וכדומה. אבל המרכיב היהודי העיקרי של תחכמוני הוא לשונו העברית הטהורה והאוצר העצום של פסוקי המקרא ושבריהם – פחות מזה גם ביטויים מלשון חכמים – המשוקע בו.

מרכיבים מהותיים של ז'אנר המקאמה הם סגנונה הייחודי ואיכות לשונה. המקאמה הקלסית בנויה משפטים מחורזים במשקל חופשי למדי ובעלי אורך משתנה, המבוססים לרוב על מקורות קדומים. המקורות הראשיים של לשון המקאמה העברית בת ימי הביניים הם פסוקים ושברי פסוקים מן המקרא וגם ביטויים ופתגמים נודעים שמקורם בתלמוד, במדרש, בתפילה וכיוצא באלה. לעתים קרובות מוצגים הפסוקים והפתגמים באור חדש ומקורי, באופן שתכניהם ומשמעויותיהם רחוקים, ואף רחוקים מאוד, מהמשמעות המקורית, ושינוי משמעות זה הוא אחד המרכיבים העיקריים של האופי הפְּטִירִי והאירוני של המקאמה. ואמנם, עיצוב הלשון של כל מקאמה הוא מעשה אמנות מרשים ומשעשע כאחד, והוא מבטא את יכולת היצירה הגדולה של המחבר. כדי שיפיק את מלוא ההנאה מן היצירה על הקורא להיות בקי בחדרי המקרא ובספרות חז"ל לענפיה. גם מי שאינו בקי כל צורכו יוכל למצוא טעם בכתוב, אבל מובן שהנאתו לא תהיה שלמה. נמצא שהמקאמה העברית והעיסוק בה מבטאים בייחוד את יכולתו של הכותב, אבל הם משקפים לא מעט גם את ידיעתו ובקיאותו של הקורא.

13 כמה מאלה מובאים ונידונים במבוא לתחכמוני, מהדורת יהלום וקצומטה, עמ' 28–29,

## ב

ידיעותיו ובקיאותו של אלחריזי עמדו לו כבואו לחבר את תחכמוני, שהוא אולי החיבור העברי המוצלח ביותר מסוגו. אבל חיבורו של קובץ המקאמות נועד לשרת גם מטרה אידאולוגית ברורה שעליה מכריז המחבר כמה פעמים במבוא לספרו. בדרכו האופיינית מספר אלחריזי על היות הלשון העברית בימי קדם גברת הלשונית, על הנסיבות ההיסטוריות שהביאו לשקיעת העברית ולעליית קרנה של הערבית ועל התפקיד שהוטל עליו לחדש ימיה של העברית כקדם ולתקן את העוול ההיסטורי-תרבותי הקשה שנעשה לה. וכך כותב אלחריזי בהקדמתו לספר:<sup>14</sup>

אני ישן ולבי ער / וְכִּי בֵּאשׁ הַתְּשׁוּקָה סוּעַר וּבוֹעַר / ויעירני משנת סכלי / שכלי / ויורני ויאמר לי / אתה בן אדם / מה לך נדרם / ... ואתה תאזור מתניך / ולבש קנאות / לאלוהי צבאות / וללשון הנבואות / הירודת פלאות / והסר תלבושת / הבושת / מעליה / והמר במידות החמודות מעיליה / וְתִדְּשׁ כְּנֶשֶׁר נְעוּרִיהָ / וּרְפֵא שְׁבִרִיהָ / ושבור מלתעות כפיריה / הנושכים אותה בשיניהם... (עמ' 70, שורות 157–165).

המשימה שהוטלה על כתפיו נראית כבדה בעיני הכותב. הוא מנסה לחמוק מהתפקיד שהוטל עליו ומשלב בין דבריו מלים מלשונו של משה, המסרב תחילה להיענות לדרישת האל במעמד הסנה (שמות ג) ואת דברי האל בסנה ובמעמד נקרת הצור (שם, לד):

... והנה הנדוד הדביק לחכי לשוני / ונבלה שפתי והגיוני / ... ומי אנוכי כי אציל שה פזורה מבין שיני כפירים / וכי אוציא לשון הקודש מבין המצרים. / ויאמר: כי אהיה עִמָּךְ / וזרועי תאמצך מבין בני עִמָּךְ / וראה כל העם אשר אתה בקרב / ... אשר אני עושה עִמָּךְ (שם, שורות 166–173).

בהמשך הדברים מספר המחבר על פגישתו המדומה עם השכל הממנה אותו לתפקידו במלים הלקוחות מנבואת הקדשתו של ירמיהו הנביא (פרק א):

14 כל המובאות במאמר זה הן ממהדורת יהלום-קצומטה. השוואה למהדורת טופורובסקי מעלה כי ההבדלים בין השתיים אינם רבים ואינם משמעותיים.

וישלח השכל את ידו וַיַּנְעַע על פי / ... ויאמר לי: הנה נתתי דברי בפיך / ובחזיון השיר נביא לגוים נתתיך / ראה הפקדתיך על בתי הסכלות להרוס ולפרוע / על בתי התעודות לבנות ולנטוע / ... להעלות מזוהר לשון הקודש מנורות / ברקיע השכל מאירות / לפקוח עיניים עוורות / למען דעת כל עמי הארץ כי לשון הקודש אין ערוך אליה / בנועם משליה / ובצחות מליה / היא ככלה תַּעֲדָה כליה. / החמודות – מעיליה / ורקח המור בשוליה / ואם תסיר צעיפה מעליה / כל עין תלויה אליה / וכל לב קשור בחבליה / והיא כעץ חיים תרפא בעליה / והחכמה תחיה בעליה. / ומימי קדם היו חסידי עולם [בלשון הקודש] מתרפאים ושמחים / והיום... צדק ילין בה ועתה מרצחים / וכל בניה עזבו לשונם וְשָׁבוּ עלגים / וכספה היה לסיגים... (עמ' 70–71, שורות 174–196).

בהמשך הדברים ניתנת רשות הדיבור ללשון העברית עצמה, וזו ממשיכה את מבואו של אלחריזי לחיבורו. והנה דבריה של הלשון העברית המספרת את קורותיה ומתלוננת על מר גורלה, אף זאת במידה רבה בעזרת נבואתו של ירמיהו:

מה מצאתם עֲוֹל במפעלי / כי רחקתם מעלי / ... וכל הימים אשר שכן כבוד האל בהיכלו / אני הייתי כְּשָׁגַל יושבת אצלו / להגיד לכם סודו / ולתת עליכם הודו / ובניכם מאסוני וחבקו לשון זרים / אשר עזבוני ויקטרו לאלוהים אחרים / העבידו ללשון קדר לשון ישראלים / ואמרו לכו נמכרנו לישמעאלים / ... וחשקו לשון הגריה [=ערבית]<sup>15</sup> / וחבקו חיק נכריה / ובאשת זרים חֲשָׁקוּ / וחיקה נִשְׁקוּ / כמים גנובים להם ימְתָקוּ / ונפתה לבכם בראותם כמה מליצה יקרה / אשר ילדה הגר המצרית שפחת שרה / ותהי שרי עקרה (עמ' 72–73, שורות 199–213).

אחרי שהציג אלחריזי את התאוריה ההיסטורית שלו הוא מסביר מדוע ניגש למלאכת הכתיבה של תחכמוני ומתאר בהרחבה את החלטתו לתקן את המעוות. סיפור המעשה הדמיוני נמשך והולך, ועתה לובש המשורר את דמותו של עבד אברהם המבקש אישה לבן אדוניו, והוא פוגש את הלשון העברית על עין המים:

ואבוא היום אל העין / לרוות בדודאי החכמה הטובים מיין / ואמרת... הנה  
 אנוכי ניצב על עין המים / והיה הנערה היוצאת לשאוב מים / ואמרת אליה  
 השקיני נא מנחלי שפתותיך / וממי מליצותיך / ואמרה שתה / ואש אהבים  
 משפתי חתה / אותה לעבדך הוכחת / ובה אדע כי חסד עלי גמלת / ... והנה  
 עלמה / מבנות החכמה / יוצאת לשאוב וכדה על שכמה / טרם קראתיה  
 עֲנַתְנִי / ומנוזלי שפתיה הֲרוֹתְנִי... (עמ' 72, שורות 221–230).

המעייין ייתן את לבו לנימה הארוטית המתפתחת והולכת לאורך הסיפור  
 ומגיעה לאחד משיאיה בקטע זה. הסיפור המקראי על פגישת העבד עם  
 רבקה נסב אמנם על עניינים שבינו לבינה, והוא כולל את הליכתם יחדיו  
 מפרדן ארם ועד באר שבע (בלוויית אנשים נוספים), אבל שם נשמרת צניעות  
 מלאה ביחסים בין השניים. בשום מקום במקרא לא נרמזת האפשרות של  
 קשר רומנטי בין העבד העושה שליחותו ובין רבקה, מה שאין כן בקטע  
 שלמעלה.<sup>16</sup>

בהמשך הסיפור מתודעת הנערה אל המשורר ומציגה את עצמה  
 כלשון הקודש גבירתו, המבקשת להיות חברתו אם יסכים להיות לה לגואל  
 ולקדש את שמו הגדול של האיל אשר חיללוהו בניישראל הנוטשים את  
 לשון קודשם. עבד אברהם ורבקה שבים עתה אל הסיפור, ועמם שבה  
 הנימה הארוטית־רומנטית הגוברת כאן, פורצת גבולות ומזכירה לקורא  
 הנבון גם את סיפוריהם של רות (פרק ב), הושע (פרק ב), ישעיהו (פרקים  
 ח–ט) ושמשון (שופטים, סוף פרק יג):

ואקוד ואשתחווה לאל כי מצאתי חן בעיניה / וכרתי ברית ביני  
 וביניה / ... וארשתיה לי בצדק וביראה / מבלי שטר וביאה / ואקרב  
 אל הנביאה / ותהר ותלד בן בדמות אלוהים וצלמו / ותהי המשרה על  
 שכמו / ותחל רוח ה' לפעמו... (עמ' 73, שורות 237–242).

עד מהרה הופך הבן היילוד לגיבור מלחמה המכה את אויביו ארצה ומשיב  
 את הכבוד האבוד של אמו. המחבר אינו מזהה את הבן הנולד מזיווג

16 קשר כזה מוכר מהמדרש המאוחר ומכמה חיבורים נוספים מהתקופה שלאחר  
 התלמוד. ראו פרקי דרבי אליעזר, טז; ילקוט שמעוני, בראשית, רמז קט (ד"ה: "כיון  
 שראו את הצמידים"). אבל אף אם ידע אחריו על כך, לא מקורות ספרותיים אלה  
 הנחו את רוחו היוצרת בפרשה זו.



האזהבים בינו ובין הלשון עברית אבל מן ההמשך מתברר יפה מי הוא אותו בן מנצח: ספר תחכמוני.<sup>17</sup> כך מתבררת פעם נוספת מטרתו של אלחריזי בכתיבת הספר: השבת הכבוד האבוד של העברית מידי עושקיה ומחלליה. המחבר מזכיר את אלחריזי בשמו ומרבה לשבח את משליו, חידותיו ומליצותיו הכתובות ערבית, או כהגדרתו: "לשון הגרים".<sup>18</sup> אולם:

...כל ענייניו מלשון הקודש גזורים / רוב משליו היקרים / מתורתנו לקוחים ומסורים / ואם תשאל לכל מליצה ממליצות הגרים / מי הביאך ללשון הקדרים / תאמר: כי גִּנוּב גִּנְבְּתִי מארץ העברים" (עמ' 74, שורות 260–263).

### ובהמשך:

ועל כן חברתי הספר הזה להראות כח לשון הקודש / לעם הקודש אשר טח מראות עיניהם / מהשכיל – רעיוניהם (עמ' 75, שורות 284–285).

כאן עובר אלחריזי לתיאור ספרו, תוכנו ותכונותיו, ומעריך עליו שבחים מופלגים, בלא כל הסתייגות והצטנעות, הכול כדרכו בכמה מקומות בתיאור הישגיו. ובסוף כל אלה הוא מצהיר לאמור:

ובכל הדברים אשר בספר הזה זכרתי / דבר מדברי ספר הישמעאלים לא לקחתי / לבד אם שכחתי / או נפלאה מלה או שתיים במקרא ואנוכי לא

17 המשפט "ואקרב אל הנביאה ותהר ותלד בן" לקוח מדברי ישעיהו בן אמוץ הנביא (ישעיהו ח, ג). מעמדו של המשורר כנביא ושל הספר כבנם של המחבר ו"הנביאה" נדון על ידי דן פגיס, והדברים שלמעלה מתבססים על דבריו ומרחיבים אותם. ראו Papis, 1990, ובעברית: אצל פליישר, תשנ"ג. כפי שהראה פגיס, תפקידו של הנביא־המשורר הוא בייחוד השבת כבודה המחולל של הלשון העברית.

18 המונחים "הגרים", "הגריאים" ו"לשון הגרים" משמשים לא אחת בפייהם של חכמי ימי הביניים לתיאור הערבים ולשונם. מקור המונח בכמה פסוקי מקרא, שהמוכר מכולם הוא תלונת משורר התהלים (ג, ז) על צרי ישראל ובהם "אהלי אדום וישמעאלים, מואב והגרים". ההגריאים ידועים מסיפורי מלחמותיהם של שבטי עבר הירדן המזרחי ראובן, גד וחצי שבט המנשה (דה"א ה, י, יט, כ), ולפי ההקשר ברור שגם שם מדובר בשבטים ערביים. הגרים שימשו גם בצבאו ובמנהלת משקו של דוד המלך (שם, יא, לח; כז, לא). מעל הכינויים המקראיים הללו לבני ערב מרחפת גם דמותה של הגר שפחת שרה, אמו של ישמעאל.

ידעתי / רק כל עניני הספר הזה מלבבי נבְּרָאוּ / חדשים מקרוב באו / וממי יהודה יצאו (עמ' 77 שורות 338–342).<sup>19</sup>

מעלות הלשון הערבית ושגשוגה, עושרה הרב והבלתי מוכר של העברית והמציאות הקשה שבה היא נתונה, המניעים לכתיבתו של תחכמוני וכן טיבו של הספר ודברים בשבחו – כל אלה חוזרים ועולים גם במחברת הראשונה שלו, היא מחברת הפתיחה. כאן מוצגים הדברים כשיח בין הימן האזרחי, הגיבור הראשי של הספר, לבין מחברו. בהמשך מדבר המחבר גם עם חבר הקיני והלה מייעץ לו להעלות את דבריו על הכתב. ומשנודע לחבר הקיני שעצתו נעשתה, אמר:

בא מארצו לשחר פני / ויאמר לי ברוך אתה לְאֲדֹנִי / כי היטבת לעשות והגדלת / ובין קודש לחול הבדלת / ולשון הקודש הפאַרְף / ושם טוב לדור אחרון השארת / וברוך אל עליון אשר לא השבית ללשון הקודש גואל / ויקרא שמו בישראל (עמ' 89, שורות 222–227).

## ג

ואמנם, ספר תחכמוני מוכיח בעליל הן את כישוריו הרבים של מחברו, הן את התאמתה הבלתי מעורערת של העברית לשמש כמצע לשוני לסוגה הספרותית שמכורתה לשון ערב ואשר זה מקרוב באה: המקאמה.<sup>20</sup> סגולותיה של העברית כלשון שירה ופיוט בסגנונות המוכרים עוד מימי המקרא והדורות שלאחריו ידועות לכל, וכאן מתברר כי היא מצליחה להתאים את עצמה גם למתכונת הספרותית והלשונית של המקאמות בנות המאות הי"ב–י"ג.

19 בשם יהודה שבסוף הקטע מתכוון אלחריזי לעצמו.

20 מקאמות עבריות לא רבות קדמו מעט לתחכמוני, והחשובה שבהן היא "ספר שעשועים" ליוסף אבן זבארה מברצלונה. גם בכתיבה של כמה מהמשוררים הקלאסיים שקדמו לאלחריזי אפשר למצוא סממנים של סוגה ספרותית זו, אבל איש מהם לא העמיד יצירה שלמה וחתומה מסגנון המקאמה עד ימיהם של אבן זבארה ואלחריזי.

ואכן, לא מעט מהמקאמות הכלולות בספר תחכמוני עוסקות בהיבטים שונים של הלשון העברית ושימושיה הספרותיים במציאות שאותה מכיר המחבר, כלומר בימי הביניים. בין אלה יש לציין את המקאמות הבאות: משוררי אנדלוס (ג),<sup>21</sup> הבקשות (ד), המשוררים (יב), הדימויים (יד), השיבוצים (יח), התפילה למשה (כב), החזן (ל), הצימודים (מ), פרחי השירים (נ).

שיבוצי מלים ושברי פסוקים ומשפטים מתוך הטקסטים הקאנוניים של התרבות הם מהמרכיבים העיקריים של לשון המקאמה. המקאמה העברית הקלאסית מבוססת קודם כול על לשון המקרא כבסיס לשיבוצים וכן על קטעים מוכרים מן התפילה והמשנה וגם על שיבוצי קטעים וביטויים ידועים ומפורסמים מן התלמוד והמדרש. אחד המפתחות הכלולים במהדורת יהלום-קצומטה הוא מפתח המקראות, ועיון בו מעלה כי המהדירים איתרו בספר כשלוש מאות עשרים וחמישה שיבוצים מספר בראשית לבדו. כמאה עשרים וחמישה מאלה חוזרים בתחכמוני יותר מפעם אחת, וכך מגיע מספר השיבוצים מספר בראשית לבדו לכארבע מאות וחמישים! אין ספק בדבר עליונותו של המקרא על כל מקור אחר ממקורות הלשון, והדבר בא לביטוי גם במחברת השיבוצים שבתחכמוני.

מחברת השיבוצים פותחת בנאום הימן האזרחי המאזין לשיחתם של עשרים וחמישה משוררים העומדים למבחן יכולתם המקצועית. במבחן נבדקת יכולתו של המשורר "לקחת מספרי הנביאים"<sup>22</sup> פסוק / ולבנות עליו ענין נחמד וחשוק". המבוגר שבנוכחים מתואר כאן כ"איש זקן ומראהו

21 אליאנדלוס הוא הכינוי הערבי של דרום ספרד – אזור שנשלט בידי המוסלמים תקופה ארוכה מאוד עד לכיבוש הסופי של מחוז גרנדה בידי הנוצרים בשנת 1492. כיום אנדלוסיה Andalucía היא "קהילה אוטונומית" המשתרעת על החלק הדרומי ביותר של ספרד, ובירתה – סביליה.

22 הכוונה לכל ספרי התנ"ך ולא דווקא לנביאים.



# ספר הנקרא תחכמוני

חברו החכם רבי יהודה דרזיניץ ז"ל

## בקושיטאנדינה

קרית סלך רב ממשלת ארצנו המלך הרול הארעי  
סולטאן סוראד ירום הורו ותנשא סלבותו  
אכ"ר



זה הספר נכתב על ידי החכם רבי יהודה דרזיניץ ז"ל  
בשנת ה'תקל"א הוא הנכון ה"ל ע"כ  
הנאמן ב"ר קניס ג"ט תתקכ"א



נורא / והוא נושב לבדו רחוק מן החבורה / אבל היה מבקע הלבבות בפטיש מחיו / מחפיר הפנינים בפניני משליו", והלה מציע לנוכחים לבחון את יכולתו באלתור שירים. אחד מבני החבורה ניגש אליו ומציע לאמור: "אם רצונך אש השכל לקדוח / תעשה שיר יהי סופו 'וקויי<sup>23</sup> ה' יחליפו כח' (ישעיהו מ, לא)". הזקן מגיב מיד ומציג את השיר הראשון מבין עשרים וחמישה שירי השיבוצים הכלולים במחברת זו – כל אחד מהם אולתר במקום לבקשתו של אחד המשוררים הנוכחים. והרי השיר הראשון:

בן איש, בטח על צורך ועל יום צורך / כי בו עיפים ימצאו מנוח  
הבוטחים על ריק לריק יגעו, אבל / קוי ה' יחליפו כח

כעת ניגש המשורר השני וגם הוא מציע לזקן לחבר שיר שבסופו שיבוץ מן המקרא. הפסוק המבוקש הוא: "וברוב גאונך תהרוס קמיך" (שמות טו, ז), והנה השיר:

אם בעבודת אֵל תִּכַּל ימיך / תהיה פאר על ראש בני עמך  
כי אז משנאיך לך יכחשו / וברוב גאונך תהרוס קמיך.

השלישי מבקש ומקבל שיר שבסופו משובץ הפסוק "ולא לאמונה גברו בארץ" (ירמיהו ט, כ):

אביט לצד ימין ואפנה על שמאל / לא אמצאה ישר וגודר פרץ  
כי אם מִתִּי רָשַׁע ואנשי שוא אשר / לא לאמונה גברו בארץ.

וכך הולך הדבר ונמשך. המעיין יבחין כי כוחו של המשורר המאלתר בא לביטוי לא רק בשורה האחרונה והמבקשת של שיריו אלא גם בחלקים האחרים של השיר, שרבים מהם גזורים גם מן המקרא. ויש לציין כי מסכת שירים זו מצטיינת בסגנונה הנקי מדברי ליצנות וקלות דעת, וכל השירים הכלולים בה הם בעלי אופי אחיד, דתי ומוסרי כמקובל. הכללה זו נכונה ברובה הגדול גם ליתר המחברות שבמרכזן הלשון העברית, מקורותיה וסגולותיה. את חידותיו, מהתלותיו ושעשועי לשונו הבלתי קונוונציונליים שמר אלחריזי למחברות אחרות.

בסוף הפרק מתברר, כצפוי, שהמשורר הזקן והמוכשר הוא לא אחר מאשר חבר הקיני.

\*

בראש מחברת הצימודים מתאר הימן האזרחי שיחת משוררים שאליה נקלע, ובמהלכה הציג אחד מהם את דרכו בחיבור יצירות שהוא מכנה אותן בשם "השיר הנצמד". שיר מסוג זה "הוא אשר סוף כל שני בתים מלה אחת והמלה לא תשתנה / אבל הענין ישונה". רוב המשוררים כשלו בחיבור שירים כאלה אבל אחד מהם, גם הוא זקן מתבודד מחברת האחרים, "שומע ומחריש, וממקומו לא ימיש / כצור החלמיש", הצליח לחבר עשרים ושניים שירים נצמדים שאותיות הפתיחה שלהם מותאמות לאותיות הא"ב, והוא מקריא אותם בפני השומעים. בכל אחד מאלה שני בתים בני שתי שורות כל אחד. המלים הפותחות את שני הבתים זהות בצורתיהן אבל לא במשמעויותיהן, והוא הדין במלים החותמות את שני הבתים, המותאמות אף הן לאותיות הא"ב. נדגים את הדבר במספר שירים.

השיר התשיעי (מותאם לאות טי"ת):

טובעים בים רֶשַׁע דְּעוּ נָא כִּי / אֲשֶׁרִי אֲנוֹשׁ בְּנֵהר אֲמֵת טוֹבֵלֹ  
טוֹב עִם אֱלֹהֵיוּ הוּא וְכֵן עִם כָּל / אָדָם לִזְאֵת לֹא יִחְסֵר טוֹב לוֹ

מקומה המרובע של האות טי"ת ניכר מיד: שני הבתים נפתחים ונחתמים בה. עיון נוסף מעלה את הדמיון הצורני ואת השוני במשמעות בין המלים הפותחות את שני הבתים: טובעים ו־טוב עם, וכן עם המלים החותמות: טובלו ו־טוב לו.

והנה השיר המותאם לאות למ"ד:

לוֹחֵץ לִבְבוֹ אַחֲרֵי הַתְּאַוָּה / לֶךְ אַחַר שְׂכֶלְךָ וְאוֹרְחוֹתָיו לְמַד  
לוֹ חֵץ תְּפִלַּח בּוֹ לִבְבֵּי הָאוֹיְבִים / וּבַעַת תְּהִי עֵרוֹם לֶךְ יִהְיֶה לְמַד

לפנינו פנייה אל מי שלבו לוחץ ומדיח אותו אחרי התאוה, ודרישה מאותו לחוץ כי ילך אחר שכלו וילמד אורחותיו. השכל הוא זה אשר לו חץ המסגל לפלח לבבות ולהתגבר על הלחץ המדיחו למימוש התאוה, ושכל זה ישמש למד, כלומר לבגד המכסה על ערומו של המודח. המילה "מד" מופיעה כאן כצורת יחיד של "מדים".

והשיר באות רי"ש:

רָאשִׁים לַעֲפָר שֶפְלוּ כּוֹלֵם / אַחַר אֲשֶׁר עַל הַזְמַן רָדוּ  
רָשִׁים וְדָלִים נִהְפְּכוּ בַסּוּף / כִּי מֵרַחֲפֵם צוּף אֲשֶׁר רָדוּ

הראשים אשר רדו ושלטו בזמן – בעולם המציאות – הפכו לרשים, וצוף הדבש שרדו וארו מכורת הפך מר לחכם.

ולמי שלא הבין מעצמו: גם כאן, המשורר המופלא והמוכשר מכל חבריו הוא חבר הקיני, הוא ולא אחר!

## ד

מן המקאמות העבריות של ימי הביניים עולות תמונות מפורטות למדי של החברה היהודית במקומות שבהם חיו או עברו המחברים ושאותן בחרו לתאר ולבקר בסגנון המקאמה הייחודי, השנון והמחוכם. אחת המחברות המעניינות ביותר בהקשר זה בספר שלפנינו היא המחברת השלושים במספר, "מחברת החזן"<sup>24</sup>. מחברת זו מצטיינת גם בעושרה הלשוני והיא מעידה גם על מציאות ליטורגית ולשונית ששררה במקומות לא מעטים במאה הי"ג. לפי הפתיחה למחברת החזן, מספר חבר הקיני את אשר ראתה עינו כשנסע "מארץ גשור לאשור", כלומר באחת הקהילות שבסוריה – ארץ שבה הרבה אלחריזי לנדוד, שחי בה את שנותיו האחרונות, ובה כתב את ספרו ובה נפטר והובא למנוחות. לדברי חבר הקיני, העיר שבה התארח היא עיר גדולה ועשירה, אלא שיהודיה נגועים בכמה מידות רעות, ובראשן קמצנות ובורות.

מתכונת המחברת היא הרגילה בספר תחכמוני: הימן האזרחי מספר על פגישתו עם חבר הקיני ואת אשר הגיד לו חבר הקיני אחרי שהתארח באותה עיר. הוא הגיע אליה ערב שבת עם חשכה, ביקש ומצא את הדרך לבית התפילה והתפעל מהמקום, אולם עד מהרה עמד על טיבם של אנשי הקהילה:

24 מחברת ל במהדורת יהלום—קצומטה היא שער כד במהדורת טופורובסקי.

וכאשר באתי לבית הכנסת ראיתי יפיה כהיכל וארמון / וישבתי בתוך  
ההמון. / והיו לצדי שני זקנים / ארוכי זקנים / חסונים כאלונים / ממוכרי  
התפילות ולא מן הקונים / ומהורסי בתי צדק ולא מן הבונים / בעלי  
קומות / ובטנם כערמות / להם נפשות בזויות ועינים רמות (עמ' 367, שורות  
16–20).

לאחר שהתוודע אל שניים אלה, מזקני הציבור, תוהה האורח על גדולי  
הקהילה ועל החזן שלה, והשניים מתארים בפניו בפירוט ובהרחבה את  
החזן:<sup>25</sup>

... יש לנו חזן דרשן / דשן ושמן כמו אלים בני בשן / תפלתו ערבה / וחברתו  
אהובה / ונגינתו טובה / יורה בתורה / ויקרא במקרא / ויסבור בנביאים כמה  
סברה / ויודע פיוטים יקרים / ושר בשירים.... (עמ' 368, שורות 23–27).

חבר הקיני שמח מאוד למשמע הידיעות על החזן הדגול, והתרגשותו גברה  
משהופיע החזן בבית הכנסת הדור בזקנו ובלבושו. אבל כשפתח החזן  
בתפילתו מנה לו המספר יותר ממאה טעויות ברורות וגלויות וגם שיבושים  
קלים נוספים. הוא ייחס כביכול את הטעויות ל"טרדת השבת" או לעייפותו  
של החזן לעת ערב, ולכן לא הגיב למשמע אוזניו. בבוקר בא החזן "וישב  
במושב הגדולה" ופתח בברכות השחר:

ואמר בקול צעקה רמה / בא"י אמ"ה אשר יצר את האדם בהמה / ובפסוקי  
דזמרא / טעה טעויות רבות ואין להן ספירה (עמ' 368–369, שורות 45–47).

בנקודה זו נבדלים זה מזה הנוסחים אשר שימשו יסוד למהדורות  
טופורובסקי ויהלום–קצומטה. הקטע שלהלן בא במהדורת טופורובסקי  
בגוף הטקסט, ואילו במהדורת יהלום–קצומטה הוא נרשם כהערה ובתור  
"נוסח ב":

... ובמקום 'גם מזדים חשוך עבדך' / אמר: גם מזיתים חנוך עבדך / ובמקום  
'שומר כל עצמותיו' / אמר: שובר כל עצמותי<sup>26</sup> / ובמקום 'חלב  
חיטים ישביעך' / אמר: חרב חדים ישביעך / ובמקום 'המכסה שמים

25 על מקאמת החזן ראו דישון, תשל"ד. מקאמה זו נדונה בהרחבה יחסית גם במבוא של  
יהלום וקצומטה.

26 חידודי-שיבוש זה אינו במהדורת טופורובסקי אבל הוא נמצא במהדורת קמינקא.



בעבים' / אמר: המכסה שמים בגדים / ובמקום 'ישמח ישראל בעושיו' / אמר: 'ישמח ישמעאל בעשו' / ובמקום 'הללוהו במינים ועוגב' / אמר: הללוהו גבינים ועוגה / ובמקום 'ובידך לגדל ולחזק לכל' / אמר: ובידך לגדף ולהזיק לכל. / עד אשר נכלמתי / ועל בואי לבית הכנסת נחמתי... (שם, עמ' 369, הערה משלימה לשורה 46).

גם מי שאינו מצוי אצל התפילה ושאינו יודע שכל המשפטים הללו לקוחים מהמקרא – רובם מספר תהלים – לא יוכל שלא לגחך למקרא שגיאותיו של החזן הבור והשוטה. אבל אלחריזי אינו מסתפק בכך והוא מוסיף ומתאר מפיו של חבר הקיני את מפעלותיו של החזן. בהמשך בוקר השבת התחיל החזן לומר בפני קהלו גם פיוטים ושירים שאינם מהמקרא, וקרוב לוודאי שהוא עצמו חיברם. פיוטים אלה "כולם שבורים / ופסחים ועורים / ודרכם מעוקל / בלא חרוז ובלא משקל / ובלא ענין / ובלא בנין...". מקצת המתפללים "ישבו", כלומר נשאר יושבים עוד זמן מה במקומם; אחרים "ישנו ושכבו" ועוד אחרים "ברחו ולא שָבו / ואת בית הכנסת עָזבו". בסופו של דבר נשאר עם החזן ארבעה מתפללים שהצטרפו אליו לאמירת הפיוטים הקלוקלים ואשר המספר בז להם מעומק לבו, אך לבסוף נרדמו או ברחו גם הם.

בעקבות פרשה מבישה זו פרץ ויכוח בין שניים ממנהיגי הקהילה. האחד גינה בחריפות את מעשה החזן שהביא להתפוררותה של תפילת השבת "בעבור שירי הבלים", אבל אדם אחר טען לעומתו כי "הניגונים / המה יותר טובים מן התחנונים". הוויכוח נמשך ועולה ומתפתח לדיון בשאלה האם ראוי ונכון לשלב פיוטים תפילה כמנהג "כל הגלויות / אשר בכל המלכויות", או שרק בזמן שבית המקדש קיים "היו דברי הזמירות והתודה / עיקר העבודה" / ... "והמשוררים / צדיקים גמורים". אולם עתה אין מקום לתוספת פיוטים על גוף התפילה שכן לא רק שאין מקדש, לויים וכוהנים אלא שהמשוררים והמנגנים מתוארים כך:

לא צדיקים ולא ישרים / אבל כולם סרי סוררים / כי המנגנים / נרגנים / והמשוררים / צוררים / והחזנים לא ידעו מה ידברו / וגם העם לא יבינו מה שהחזנים יאמרו / ובמקום שירי דוד הקדושים / ישררו שירי

הקדשים / וימשילו דברי היתולים לדברי אלוהים חיים / ידמו  
 עדים<sup>27</sup> / לעדיים / והמתים אל החיים / ובעוד יאמר החזן קרובותיו / לא  
 יכירו העם בין נגינותיו / לקינותיו / ולא ידעו אם הוא משבח / או כלב נובח  
 / ואם הוא משורר / או חמור נוער. / ואיך יישר בעיני האלוהים הדבר הזה...  
 (עמ' 371, שורות 97–108).

על דברים אלה עונה לטוען בעל ריבו:

האם בעבור טענותיך החלושות והדלות / נעזוב אנחנו מנהג כל  
 הקהילות / כגון קהילות ספרד וקהילות יון וקהילות צרפת, כי אין קהלה בכל  
 קהלותם / ולא ארץ מארצותם / שלא יאמרו בם קרובות / ושירות  
 רבות / בחגים ובשבתות / ... ואתה רוצה לחדש דבר בעולם / שלא היה  
 מעולם! (עמ' 371–372, שורות 115–122).

דברים כדרבנות. בצד דברי הביקורת החריפים על אותו חזן ועל קהלו  
 עולות כאן כמה ידיעות בדבר סדרי התפילה באותה קהילה שבסוריה  
 בתחילת המאה הי"ג, כגון ישיבתו של החזן ב"מושב הגדולה" בעת ברכות  
 השחר וכן הצטרפותם של המתפללים או קצתם אל החזן המשורר את  
 פיוטיו בבוקר יום השבת. ידיעות חשובות אחרות עולות מדברי הטוען על  
 מנהגייהן של קהילות דרום אירופה באמירת קרובות ושאר פיוטים בחגים  
 ובשבתות. מעניין לא פחות הוא הוויכוח העקרוני בשאלת הזיקה בין  
 הפיוטים המאוחרים לבין שירת הקודש הקדומה שנהגה בבית המקדש  
 ושהייתה מבוססת על מזמורי תהלים, ובשאלה האם יש מקום לאמירת  
 פיוטים בתוך התפילה או בשוליה – שאלה שהעסיקה לא מעט חכמים  
 במרוצת הדורות, גם מהבחינה ההלכתית. יש לציין כי הביקורת על איכותם  
 של הפיוטים שבפי החזן היא עניינית ומתייחסת דווקא אל פיוטים אלה  
 כשלעצמם, ואין אנו שומעים כאן ביקורת ישירה על איכותם הספרותית של  
 הפיוטים הבתרמקראיים בכלל.<sup>28</sup>

27 דברי חבר הקיני רומזים אל הכתוב "ונהי כטמא פלנו וכבגד עדים כל צדקותינו"  
 (ישעיהו סד, ה). בגד עדים מתפרש כאן כבגד טמא ומסואב הקשור למוות או לימי  
 הנידה. וראו בבלי, בבא בתרא ט, ע"ב.

28 לשם השוואה עיינו בביקורתו הנוקבת של ר' אברהם אבן עזרא על הפייטנים, בכלל,  
 ועל ראש פייטני ארץ ישראל הקדומים, אלעזר הקליר, בפרט. ביקורת זו משולבת

הדיון בין אנשי העיר נמשך, ומכאן והלאה מתפתח דיון בשאלות יסוד הנוגעות אל התפילה, אל מעמדה בהלכה ובמנהג, אל פרטי הלכותיה ואל מקורות החיוב להתפלל, בתורה ובדברי חכמים. למחברת זו נודעת חשיבות לא מבוטלת בחקר תולדותיהם של מנהגי תפילה ושילוב פיוטים בתוכה. לפי דרכנו נמצאנו למדים ממחברת זו על הזלזול העמוק שחש יהודה אלחריזי כלפי חזן כסיל שהעברית לא זו בלבד שאינה שגורה על פיו אלא שהוא שוגה בה על כל צעד ושעל. החזן מהתל בקהל שומעיו מבלי שיבין את עומק בורותו, אבל גם רוב ציבור המתפללים מתגלה כאן כקהל הדיוטות העונה אמן אחרי שליח ציבור שאינו ראוי. התוודענו אפוא אל פרק נכבד בספר תחכמוני על סגנונו המיוחד ואל דרכי לעגו של אלחריזי המופנה לא אחת אל יריביו והמאפיין רבות ממחברות תחכמוני ורבים מפרקי המקאמות בכלל. הננו נוכחים פעם נוספת בחשיבות הרבה שמייחס המחבר לידיעת הלשון העברית ולשימוש הנכון בה.

## ה

מן הפרקים הקודמים עולה דמות של משורר עברי ברוך כשרון שבראש מעיניו החרדה ללשון העברית הנתונה למשיסה בידי זרים ומתחרים מחוץ ובידי זדים ומתחזים מבית, והוא מנצל כהוגן את יכולותיו ואת שליטתו הבלתי מעורערת בעברית ובמקורותיה במאבקו בכוחות שחור אלה. אבל למען האמת יש לומר שאלחריזי היטיב לנצל את כישוריו ואת ידיעותיו גם כדי לשפר את מעמדו החברתי והכלכלי בעיני רואיו ושומעיו. בנדודיו – וכנראה גם קודם שיצא לדרך – נזקק אלחריזי כל העת לחסדם ולנדבת ידם של עשירים ונדיבים שפרסו חסותם עליו, והוא גמל להם בשירים ומליצות שבח שכתב עבורם ושאותם הקדיש לאותם נדיבים ופטרונים. בשיריו ומשליו הרבה אלחריזי לשבח ולקלס את מטיביו ואנשי חסדו, ושפך קיתונות של בוז ולעג על יריביו ועל אנשים שלפי דעתו לא

---

בפירושו לקהלת על הפסוק "אל תבהל על פיך ולבך אל ימהר להוציא דבר לפני האלוהים כי האלוהים בשמים ואתה על הארץ, על כן יהיו דבריך מעטים" (ה, א).

נהגו בו בכבוד ולא תמכו בו כראוי. בכך לא נבדל יהודה אלחריזי משורה ארוכה של משוררי חצר, פייטנים נודדים ושכירי־עט למיניהם שכוחם בפיהם ובכתביהם, והם נהגו לעשות בכוח זה שימוש שנון ויעיל לטוב ולמוטב.

שירים רבים כתב אלחריזי לבקשתם של אנשי הערים שביקר בהן בנדודיו, ורבים מהם אינם נגועים באותה מגמה המבקשת טובת הנאה או נקמה. במחברת האחרונה, מחברת פרחי השירים,<sup>29</sup> נמצא שירים לכבוד ירושלים ולכבוד בית כנסת מקומי של אחת הערים, שיר על הים ושירים חסרי "תכלית" על אישים בני הזמן והמקום. נמצאים שם שירים על שניים מאישי המקרא (יחזקאל ועזרא), שירים על הרמב"ם,<sup>30</sup> על בנו ר' אברהם ועל אדם שהתנגד לחיבורו של הרמב"ם; שיר על "שלושת גיבורי השיר אשר היו בספרד": שלמה (אבן גבירול), יהודה (הלוי) ומשה (אבן עזרא); שיר שכתב אלחריזי בימי נערוותו לזכר אמו ועוד כיוצא באלה. בצדם של אלה נמצא שם גם שירים לעגניים שאחדים מהם יובאו להלן. לפי עדותו של אלחריזי, נכתבו השירים בזמנים ובמקומות שונים ורחוקים זה מזה.

השירים והמכתמים שיובאו להלן נבדלים ביניהם מבחינת האיכות הפיוטית, אבל באופן כללי נכון לומר שהם חתומים ברוח ובסגנון האופייניים למשוררי ספרד העבריים בימי הביניים. בדרך כלל נוהג אלחריזי להקדים לשירים־מכתמים אלה מילות פתיחה, כגון: "... ועשיתי ל... — — —", ובאחדים מהמכתמים שלפנינו הובאו גם מילות הפתיחה הללו. בין שיריו של אלחריזי שקובצו במחברת זו יש גם שירי חשק וכן שיר יין, ומופיעים בהם דמויות הצבי והצביה המוכרים יפה משירת החול הספרדית, אם כי שירים מסוגות אלה אינם רבים כאן.

29 מחברת זו היא השער האחרון גם במהדורת טופורובסקי.

30 כמעט אין ספק שגיבור השיר הוא הרמב"ם, אף כי המחבר קורא לו סתם "רבנו משה". זיהוי "רבנו משה" עם הרמב"ם עולה גם מהשיר הקודם ברשימה, על "איש עז וקשה, משיב על חיבור רבנו משה". לדברי אלחריזי, הוא שלח את השיר אל רבנו משה מספרד למצרים. שיר אחר ברשימה זו נכתב על "על רבי אברהם מימון ז"ל". שיר זה נכתב בירושלים ונשלח גם הוא למצרים. מסכת שירים זו משתרעת אפוא על מרחבי זמנים ומקומות.

כצפוי, רבים מן השירים הללו אינם שירים ממש, ונכון לכנותם "מכתמים" או "צרורות פתגמים" בעלי מגמה ברורה: בוז ולעג לקמצנים ולנוכלים – כאלה שהפייטן הנודד חדהלשון התאכזב ממתנת ידם הדלה או החסרה כליל. כזה הוא, למשל, השיר הבא, ה"מוקדש" "לאיש מן הנבלים / וראש הנוכלים":

ראו כילי אשר ידו בְּתוֹלָה / לכל שואל, ולכילות בְּעוֹלָה / ובו פלא ואות כי הוא באחד / ויחשב כסנהדרי גְּדוֹלָה.

מספר חברי הסנהדרין הגדולה היה כידוע שבעים ועוד אחד, ושבעים הוא סכום הגימטריה של המילה "כילי", כפי שהעירו יהלום וקצומטה (עמ' 534, הערה לשורה 164).

השיר הבא מוקדש אף הוא לקמצן מפורסם, הנושא את התואר הנכבד "נשיא"<sup>31</sup>:

ועשיתי לנשיא כילי, ראיתיו דואג על העב הנעצרת / בשנת בצורת:  
אל תחרד על הנשיאים, שֶׁר יָקָר / אם נוזלים לא יצקו עֲלֶיךָ / כי ממך למדו  
קפוץ יד / כי שמם כשמך ומפעלם כמפעלך.

גם שני השירים הבאים מוקדשים לקמצנים נודעים:

ראו כילי אשר ידו כסלע / ולבו לעצור אותה יֶאֱמָץ / אנשים נוקדים ידו  
בְּפֶתַח, ואך הוא מחליף אותה בְּקֶמֶץ.  
כילי, התעלים מומך? / הנה בידך / עֲדָךְ / כילות דבק בך עֲדִי / היה לאות על  
ידך.

והנה עוד שיר בגנותו של כילי נודע:

ועשיתי באיש כילי מכל אשר לפניו / והוא נחשב נדיב בעיניו:  
וראיתי אנוש כילי, ולפני נדיבים הוא בעיניו ראש לכולם / ולא יעלה למעלות  
הנדבה עדי יוכל חמור לעלות בסולם.

31 כידוע משמשת המילה "נשיא" בכמה מקומות במקרא גם במשמעות "ענן". בשיר זה מרחף לנגד עיניו של המשורר הפסוק "נשיאים ורוח וגשם אין – איש מתהלל במתת שקר" (משלי כה, יד), ועל הפסוק לרחף גם לנגד עיני הקורא.

אבל לא הקמצנים לבדם מאכלסים את שורות הלעג של אלחריזי.  
מאז ומתמיד ריתקו אליהם מעשים שבינו לבינה את אשם של מבקרים  
ושל מתלוצצים, ואף אלחריזי לא משך ידו מהם. הנה שיר שנון על אב  
תמים ובתו:

ועשיתי לאיש אשר היתה לו בת בתולה יקרה / ונמצאת הרה. / ויונת חן  
מקננת בחיק אב / ממלא יום יום טרפה ומספיק / חֲשֹׁבוּהָ כְּהָא רָפָה, אבל  
עת / בחנויה – מְצֹאוֹהָ בַּמְפִּיק.

והנה פתיחה לשיר על אישה משכילה, יודעת תורה ומשרכת דרכיה:

ועשיתי באשה אשר לקרוא בתורה יודעת / וכל איש למשכב זכר יודעת...

בשיר אחר פונה המחבר אל נער שנשא אישה זקנה ואל אשתו. נביא כאן  
את שתי השורות האחרונות של השיר המופנות אל האישה, ואשר בהן  
מביע הכותב את דעתו על טיבם ועל טעמם של נישואין אלה:

... יִפְיֶיךָ / מעט כשנות בעלך / ועשרך רב לאין קֶצֶה, כמו שְׁנִיךָ.

ועוד שיר בגנותו של עשיר, והפעם מדובר בבור המתחזה כמשכיל:

ועשיתי לאיש מרבה לקנות ספרים / והוא מן הכסילים הבווערים / ראו פתי  
אשר נושן בשכלו / ודעותיו חדשים לבקרים / והוא מרבה קנות ספרי  
תעודות / וידמה בם כחמור נושא ספרים.

שירים ומכתמים אלה וכיוצא באלה קובצו במחברת האחרונה של  
תחכמוני. אבל יש לחזור ולציין כי לא מעט מהשירים שבקובץ הם שירי  
שבח וכבוד לאנשים, למקומות ולדברים שבקדושה. נביא כאן שיר תודה  
לאל שנכתב כנראה אחרי סערת ים שאותה חווה המשורר בדרכו לארץ  
ישראל:

ואלה עשיתי בים / בהנצלי משאון גליו ודכים / במה אקדם אל ומי אני / כי  
עד חסדו הביאני / מקצה אדמה ואציליה / ובוא אל הר קודשו קראני / ובים,  
בעברי בשרני: כי / תעבור במים אתך אני.

נחתום קובץ זה בשיר שחיבר אלחריזי לכבודו של נגיד בשם יוסף בן שושן שנפטר בטוליטולה<sup>32</sup> "חודש או שניים" אחרי שנפטר הרמב"ם במצרים. וכך כותב אלחריזי כשהוא רומז למפעלו של יוסף במצרים במלה "שבר" כפולת המשמעות, ורואה את משה בן מימון כמי שלקח את עצמות יוסף עמו כדרך שעשה משה רבנו ביציאת מצרים:

שבר מעל שבר נקרא / לבות שומעיו כארי שוסף / כי אחרי מות משה גוע / השר יוסף ויאסף / לשכון במחיצתו, בא, ר' / יקח משה עצמות יוסף.

## ן

בפרק הבא נביא יחידות שיר וקטעים נבחרים מתוך כמה מחברות נוספות של ספר תחמוני. היחידה הראשונה לקוחה מהמחברת החמישית, ויכוח הנפש עם הגוף, והיא כוללת את תשובת הגוף לטענותיה של הנפש כפי שהוצגו קודם לכן, ואת תשובתה של הנפש לטענותיו:

...ויען הגוף ויאמר: הוי, הנפש החוטאת, הלא את במחשבותיך הוגעתני / ובעצתך משכתיני / אהה בתי כי הכרע הכרעתני / כי מה בידי רעה ופשע / ואיך אוכל אני לעשות חטא ורשע / לולא אשר עוררתני / ובחבלי השוא משכתיני / כי את היית קושרת לבי בחבריך / ומושכת אותו בעבות שקריך / ומעוררת גופי במתק אמריך / ואני אבוא אחריך / ומלאתי את דבריך. אמרה הנפש: אני הייתי עליונה / יושבת במלכות ראשונה / והייתי כיונה / בחיק אלוהי מקננת / ועל שולחנו מרננת / וירדתי ממעלות גבוהים / ונפרדתי מבני אלוהים / ובאתי אליך להחיותך / להיטיבך באחרי־ך / ואתה העבדתני בחטא־ך / הוגעתני בעונו־ך / ומשכתי בחבלי תעתועיך / והבלי שעשועיך / להתעדן באכילה ושתיה / ולהתענג עם כל צורה יפהפיה / ולאכול מיני מעדנים / וללבוש בדי עדנים / ולהיות בגדיך לבנים / וגופך מעודן בשמנים... (עמ' 130–131, שורות 41–58).

המחברת החמישית נושאת אופי כבד ורציני, וניכרת בה השפעתם של ספרי המוסר והפילוסופיה של ימי הביניים. כאמור למעלה, עסק אלחריזי בפילוסופיה ואף תרגם את מורה נבוכים של הרמב"ם – אחד החשובים

32 "טוליטולה" הוא שמה הערבי של העיר טולדו שבספרד.

שבספרי הפילוסופיה היהודית של ימי הביניים, אם לא החשוב שבהם. המסורת הפילוסופית הביניימית מרבה לעסוק ביחסי גוף ונפש, ואין ספק שהמחברת החמישית של תחכמוני משולבת במסורת זו – על פי דרך ההבעה שאלחריזי התמחה בה.

\*

ספר תחכמוני מכיל גם דברי מהתלות וחידודים למכביר. המחברת העשירית בספר היא מחברת התרנגול והכפרי, ובה מספר הימן האזרחי על ביקורו בביתו של כפרי טובילב שהשתדל ככל יכולתו לספק את צורכיהם של אורחיו. האורח מבקש מהכפרי להכין לו מטעמים מבשר התרנגול שבביתו, ויש בכך גם נקמה בתרנגול שהעיר את האורח משנתו השכם בבוקר. המארח נענה בחפץ לב, אבל הדברים הולכים ומסתבכים:<sup>33</sup>

וימהר הכפרי, הוא ואשתו / אחר התרנגול, לקחתו / והתרנגול ברח ביגון ומְגִינָה / מגג אל גג ומפנה לפנה / וכאשר יגע הכפרי ולא רגע / ורדף אחרי תרנגולו / ולא יכול לו / קרא לנערים בני ביתו לעזור לו / וירוצו אחריו הנערים בשמחה ובשירים / ... וברח התרנגול מיד כולם / ועלה על ראש הסולם / ונתן שבח ותהילה לאדון העולם / ביום הציל ה' אותו מכף כל אויביו כולם. / אחרי כן עלה על גג בית התפילה / ... ונשא קולו בנגינה / ואמר: ברוך אתה ה' הנותן לְשִׁכְוֵי בֵינָה... (עמ' 186–187, שורות 100–113).

למראה הזה נקבצו ובאו כל בני הכפר, והתרנגול הנמלט אל גג בית הכנסת נושא משם באוזניהם נאום ארוך, נמלץ ומלא רגש על הבגידה שבגר בו אדונו הכפרי לעת זקנתו. התרנגול מציין את זכויותיו הרבות ובהן גם שקידתו על מצוות "פרו ורבו", שבעקבותיה יש לכפרי היצע רב ומגוון של עופות צעירים. עוד מטעים התרנגול את חוסר התוחלת שבאכילת בשרו, שהרי הוא זקן בא בימים, בשרו קשה ויבש "וכהתה עיני ונס ליחי / ויבש

33 כפי שהראו יהלום וקצומטה, המחברת מבוססת על סיפור עם ספרדי ידוע שמקורו בחיבורו הערבי של אחד ממשוררי אנדלוסיה הערבים, בסוף המאה האחת עשרה. אלחריזי שינה כמה ממרכיבי הסיפור ועיבד אותו למתכונת העברית המתאימה – ראו במהדורתם, עמ' 29–30.



כחרש כוחי / ... וריחי נמר / ובשרי סמר / וטעמי מר / ... אם יאכלני איש  
 חולה ימות ביומו / וישא עוני על שכמו / ... ואם יאכלני איש בריא לא  
 יחליף כח / ולא ימצא מנוח... (עמ' 188–189, שורות 140–151).

למשמע הדברים האלה משתכנעים כל הנאספים בצדקת התרנגול והם  
 נוזפים קשות בכפרי אשר נעז לבגוד בבן חסותו הזקן. הכפרי מסביר כי  
 לכתחילה לא התכוון לפגוע בתרנגול, "זקננו ומורנו / אשר לדרכי אלוהינו  
 יורנו / ומשנתנו לתפילה יעירנו", ורק מצוות הכנסת האורחים ובקשת  
 האורח הנכבד הן שהביאוהו לנסות לצוד את התרנגול. הוא נכנע ללחץ  
 ונשבע לכל העם הנאסף כי לא יגע עוד לרעה בתרנגול: "לא אעשה לו נזק  
 לעילום / והנני נותן לו את בריתי שלום".

וכשמוע התרנגול האלה והשבועה / הניף כנפיו וירע תרועה / ויתן לאל  
 תודה וּשְׁנֵעָה / על הניסים ועל הפורקן ועל הפדות ועל התשועה / בראותו כי  
 נחם ה' על הרעה (עמ' 191, שורות 216–219).

\*

גם הפרשה הבאה מוצגת בספר כנאומו של הימן האזרחי, אלא שכאן נראה  
 שלפנינו שעשוע סיפורי־לשוני לשמו, ושלא כרוב הדוגמאות הנידונות  
 במאמר זה קשה למצוא בפרשה זו לקח דתי, רעיוני, מוסרי או חינוכי.  
 בסיפור זה מתווכחים שני אנשים בדבר תכונותיהם של הפרעוש והנמלה  
 ודנים ביתרונותיהם ובחסרונותיהם של השניים. גם כאן מתברר לקראת סוף  
 המקאמה כי המצליח שבין המתווכחים הוא חבר הקיני, אלא שהפעם הוא  
 נמנע מלצרף לדבריו לקח מכל סוג שהוא כדרך שהוא נוהג לעשות  
 בקלילות ברבות המחברות האחרות.

הנה הפרעוש כפי שמציג אותו חבר הקיני:

שפתו – / חניתו / ולשונו – / קלשונו / ושיניו – / אַזְיָנוּ. / בלי קשת  
 יוֹרֵף / ובלי חנית ידקור בְּשֵׁרֶף / ... לא תצודנו רשת / ולא יבריחנו בן  
 קשת... / אם תסתר ממנו בכריח ודלתים / יבוא אליך בין החומותים / וירד  
 עליך מן השמים. / וכחשבך כי נמלטת ממנו / ותאמר בלבבך: אבד, נידף  
 ואיננו / בחיקך תמצאנו / ועל שכמך תישאנו (עמ' 148, שורות 194–206).

עוד קודם לתיאור זה מציג חבר הקיני את מעשי הפרעוש המתעלל הן  
 בגברים הן בנשים. הנה הפרעוש האורב לגבר:

יארוב כגנב בביִתְךָ / ושכב בשמלִתְךָ / ובחדר משכבך יעלח מיִטְתְךָ / ובשרך יקח כל הלילה לאוכלו / ואם בבוקר תמנע ממנו מאכלו / עד בוא השמש תשיבנו לו. / ובהלכך בחבלי שנה הנפשים / בנפול תרדמה על אנשים / אז יבוא בלאט אליך / ויתעטף במעילך / וימצה דמך בהקיץ ובחלום / וישם דמי מלחמה בשלום / וכי תאמר אחריו ארוצה – / וינס ויצא החוצה/... (עמ' 147, שורות 155–162).

והנה הפרעוש המתנכל לנשים:

ולפעמים יתחבא עם העלמות תחת צבע רקמתים / ויבוא ממתנים עד ירכים / וישם יצועו רחם רחמתים / ורובץ בין המשפתים / ויסתתר עמם בין השדים / ויקרא שם המקום שהוא מחנים. / וכי ימצא נערה בתולה / או בעולה / יחשוק בה וישכב אצלה / עד לרוע מעשיו תתן קולה / וצעקה הנערה ואין מושיע לה / וכי ישאלוה למה תבכי ולא תחשי / תאמר: בא אלי העבד הכושי... (עמ' 147, שורות 165–171).

\*

הקטעים הבאים לקוחים מהמחברת התשע עשרה, מחברת התפארות המשוררים. כאן מספר הימן האזרחי על שישה "בחורי חמד / ממבחר הקיבוץ והצמד" – משוררים צעירים המתחרים ביניהם ביכולתם כמשוררים ומתגאים איש בשירתו שלו. מתברר שכולם תלמידי של חבר הקיני. הוא מתמנה לשופט שירתם, וכל אחד מהם מביא לפניו דברי שיר שעניינם בחוויה הרוחנית והנפשית הפוקדת את המשורר בעת כתיבתו. הימן האזרחי עומד משתומם מול הכישרונות המתגלים לפניו, והוא חותם את הפרשה במלים אלה:

וכאשר הריקו כליהם / והציקו<sup>34</sup> מיליהם / אמר חבר הקיני להם: / דעו כי שיר כלכם שוה / וניבכם נחמד ונאוה / יאיר חשכים אם יגלה מעל פניו המסוה / כאילו כולכם חלב חכמה אחת ינקתם...  
אמר המגיד (הוא הימן האזרחי): ויחרד לבבי עליהם / ולא ידעתי על איזה דבר אתמה ביניהם / אם לנפלאות שיריהם / ולנוראות אמריהם / אם

34 כמו הַצִּיקוּ. ראו שמ"ב טו, כד: "וַיִּצְקוּ אֶת אֲרוֹן הָאֱלוֹהִים".

למליצות חבר הקיני מוריהם / ונפרדתי מהם / ולבי נמשך עמהם  
 עמ' 291–292, שורות 214–229).

בדברי הימן האזרחי מבטא אלחריזי את התפעלותו של משירה איכותית וממשוררי אמת, והדבר ניכר יפה נוכח זלזולו במשוררים כושלים ומתיימרים שאותם הוא תוקף בכמה מקומות בספרו. התפעלות זו תואמת גם את מגמתו האידאולוגית של המשורר: הרצון להציג את הפוטנציאל הטמון בלשון העברית, בייחוד בתחום השירה. והלא רצון זה הוא שהביא את ר' יהודה אלחריזי לשנס מותניו ולהביא לעולם את אחד החיבורים המעניינים והמרתקים שנכתבו בעברית בימי הביניים: ספר תחכמוני.

## מקורות

### ספר תחכמוני – מהדורות שונות:

קונסטנטינופול, של"ח–1578.

קמינקא, א', ורשה תרנ"ט.

טופרובסקי, י' (מבוא: י' זמורה), ירושלים תשי"ב.

יהלום, י', וקמטוצ'קה, נ', *ספר תחכמוני או מחברות הימן האזרחי*, ירושלים: מכון בן צבי, תש"ע.

### חיבורים ומחקרים:

בלאו, י', יהלום, י' ופנטון, י"י (מהדירים) (2009). *יהודה אלחריזי – כתאב אלקרד*. ירושלים: יד בן צבי.

ברתקוה, ב', וחזן, א' (עורכים) (תש"ס). *מסורת הפיוט*, ב (עמ' 97–110). רמתגן.

דישון, י' (תשל"ד). החזן במקאמה העברית בספרד. סיני, לח, עמ' 242–251.

——— (תשמ"ה). האם היה יוסף אבן זבארה שונא נשים? *ביצרון*, ז, עמ' 46–52.

——— (תשנ"ה). משוררי ספרד: המחברת השלישית בספר תחכמוני, בתוך: ר' צלר וט' רוזן (עורכים), *ספר ישראל לויץ*, א (עמ' 79–94). תל-אביב.

——— (תש"ס). יהודה בן ר' שלמה אלחריזי והוויכוח על אמירת הפיוטים בשבת. בתוך: ב' ברתקוה וא' חזן (עורכים), *מסורת הפיוט*, ב (עמ' 97–110). רמתגן.

יהלום, י', ובלאו, י' (תשס"ג). *מסעות יהודה*. ירושלים.

סדן, י' (תשנ"ו) ר' יהודה אלחריזי בצומת תרבותי – ביוגרפיה ערבית של יוצר יהודי בעיני מזרחן. *פעמים*, 68, עמ' 67–16.

- פגיס, ד' (1978). שירי תמונה עבריים ועוד צורות מלאכותיות. *הספרות*, 25, עמ' 13–27 (נדפס מחדש אצל פליישר, תשנ"ג [להלן], עמ' 81–108).
- פליישר, ע' (עורך) (תשנ"ג). פנים מתחלפות בסיפור העברי המחורז בימי הביניים. בתוך: הנ"ל, דן פגיס – *השיר דבור על אופניו* (עמ' 62–80). ירושלים.
- שירמן, ח' (תשל"ט). לחקר מקורותיו של ספר תחכמוני ליהודה אלחריזי. בתוך: הנ"ל, *לתולדות השירה והדראמה העברית*, א (עמ' 369–374). ירושלים.
- (תשל"ט). יהודה אלחריזי, המשורר והמספר. בתוך: הנ"ל, *לתולדות השירה והדראמה העברית*, א (עמ' 353–368). ירושלים.
- שטרן, ש"מ (תשכ"ד). תיאור חדש מר' יהודה אלחריזי על נסיעתו לבבל. *ספונות*, ח, עמ' קמה–קנו.
- Pagis, D. (1978). Variety in Hebrew Rhymed Narratives. *Scripta Hierosolymitana*, 27, pp. 78–97 ( [לעיל], תשנ"ג [לעיל], עמ' 62–80).
- (1990). The Poet as Prophet in Medieval Hebrew Literature. In: J. I. Kugel (ed.), *Poetry and Prophecy – The Beginnings of a Literary Tradition* (pp.140–150). Ithaca and London ( תשנ"ג [לעיל], עמ' 62–80).